

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

L677

2034

L677

2396

Mr. Duffin

1999

ԱՌ ԱՍՏՈՒԱՆԱՊԱՏԻԻ

Տ Է Ր Գ Է Ո Ր Գ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ,

Ի ՆՇԱՆ ՈՐԳԻԱԿԱՆ ՍԻՈՑ

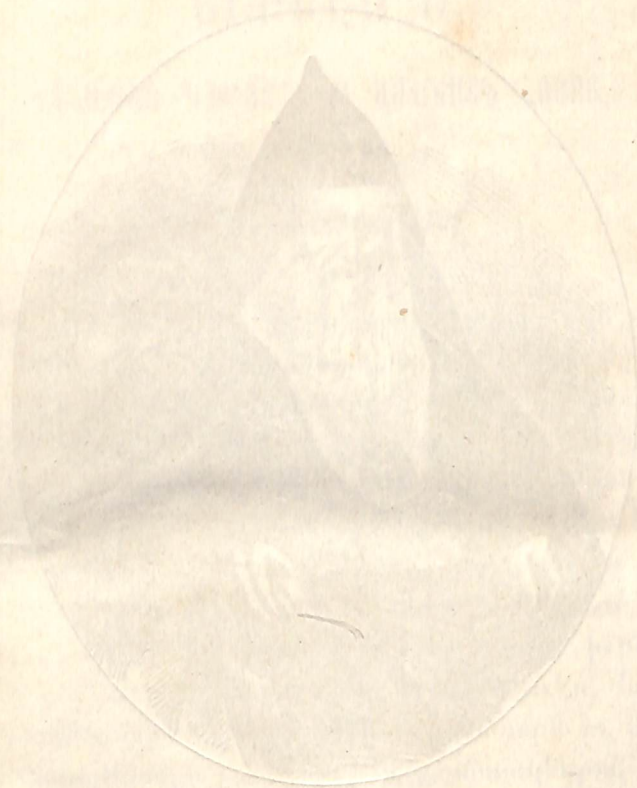
նորիկ հեղինակ գրոյս

ԹՈՂԱՏԱՆԿՍ ՏԵՐ-ԱՐԲԷՂԱՄԵԱՆ.

Ի ՔՂՈՎՈՍԻՆԱ

Ի 10 սեպտեմբերի 1895.

43852-4. 6

Ն. Բ. Արքեպիսկոպոս

ՆԵՐՍԷՍ Ե

ՎԵՀԱՓՍՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

1843-1857.

ՆԵՐՍԷՍ Ե, իբրև կաթողիկոս, այն չնաշխարհիկ հայրապետներէն մէկն էր, որ իրեանց եռանդուն ազգասիրութեամբը, նախանձելի սրբակեցութեամբը, խոհական կառավարութեամբն ու նշանաւոր գործունէութեամբը անմահացուցած են իրեանց անունները. իբրև երեւելի անձններկայ իննետասներորդ դարուս, այն մարդիկներէն մէկն էր, որ իրեանց բարակ քաղաքականութեամբը, անձնանուէր հայրենասիրութեամբը, արթուն բնաւորութեամբն ու նուրբ հեռատեսութեամբը յաւերժական յիշատակներով փառաւորուած են. եւ իբրև Հայ, այն դիւցազանց մէկն էր, որ պատերազմի ժամանակ ասոյեան հանդիսացան հայրենեաց աշխարհին մէջ, եւ նորա բարօրութեանն ու ազատութեանը մինչեւ ի մահ պաշտպան կեցան, եւ խաղաղութեան ժամանակ՝ իրեանց անխոնջ աշխատութեամբը ազգիս բարոյական յառաջադիմութեան հիմունքը ձգելով՝ նորա ուսումնական դաստիարակութեան վերայ փոյթ ու խնամք ցուցանեցին:

ս.

28202-62

ՀԲ 2038

2139

Այս մեծահռչակ կաթողիկոսը ծնած է 1771 թուականի օգոստոսի 13-ին Աշսուրակ գիւղին մէջ, որ ժամանակով Հայաստանի Արարատեան նահանգի Բագրեւանդ գաւառի նշանաւոր տեղերէն մէկն էր, եւ 20 վերստ հեռաւորութիւն ունի Ս. Էջմիածնի մայր եկեղեցիէն: Իւր ծագումը Կամսարական—Շահազիզեանց ազնուական հին տոհմէն էր, որ մինչեւ ցայժմ Հայաստանի եւ Վրաստանի մէջ մեծանուն ցեղերէն մէկն է. եւ նորա կենաց առաջին տարիներէն այսքանս զիտեմք, որ մինչեւ հնգետասանամեայ հասակը իւր բարեպաշտ ծնողաց տունը կենարձկնալ՝ Աշտարակայ քահանայէն հայերէն գրավարութիւն կտփորէր. յետոյ իւր ամենապատիւ կնքահօր, Գալուստ արքեպիսկոպոսի հոգաբարձութեամբը Ս. Էջմիածին գնաց, ուր քիչ ժամանակի մէջ իւր կարգէ դուրս ընդունակութիւնը, ուսումնասիրութիւնն ու հաստատուն բնաւորութիւնը ցուցնելով՝ Գալուստ սրբազանը մասնաւոր խնդիրք արաւ Կոստանդնուպոլսոյ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, որ այն ժամանակը մեծ համբաւ ունէր զիտութեան եւ առաքինութեան կողմանէ, որպէս զի իւր քովն առնու զՆերսէս պատանին, եւ ըստ ներելոյ ժամանակին՝ ուսումնական գիտութեանց մէջ կրթէ: Գրիգոր սրբազանին յօժարակամ սիրով յանձնառութիւնն իմանալէն վերջը՝ Ներսէսը Կոստանդնուպոլիս յուղարկուեցաւ, ուր քանի մի տարուան մէջ աստուածաբանական գիտութեանց հմտանալէն յետոյ Զմիւռնիա գնաց եւ իւր 23 տարեկան հասակին, այսինքն 1794-ին սեպտեմբերի 24-ին վարդապետ ձեռնադրուեցաւ եւ Էջմիածին վերադարձաւ:

Ներսէս՝ տեղ հասնելուն պէս թէեւ շատ տխրեցաւ Գալուստ արքեպիսկոպոսի մահուան վերայ, որուն երկրորդ հայր կանուանէր ինքը, բայց Ղուկաս կաթո-

ղիկոսը նորա բնական հանճարն ու ստացական ձիրքը տեսնելով՝ մասնաւոր խնամք ունեցաւ վերան եւ Ներսէս վարդապետին իւր գրագրութեանցը աշխատեցուց:

Նոյն միջոցները Թեքիրտաղցի Սարգիս վարդապետը (որ Բասենցի Յարութիւն արքեպիսկոպոսի ժամանակէն աշակերտակից էր Ղուկասու) Էջմիածին գնալով՝ մէկ համբաւ տարածուեցաւ մեր համազգեսց մէջ, որ իբր թէ Հայոց ազգը Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ կուզէն միացընել⁽¹⁾, եւ այնքան երկար տեսց այս լուրը, որ վերջապէս Տաճկաստանի Հայերէն ոմանք մասնաւոր նամակաւ հարցուցին Էջմիածնի միաբաններէն համբաւին ստուգութիւնը: Կաթողիկոսը լսելուն պէս՝ Ներսէս վարդապետը Տաճկաստան՝ այսինքն Զմիւռնիա եւ Կոստանդնուպոլիս յուղարկեց իրեն կողմանէ, ուր ազգայնոց մէջ յարուցած վրդովմունքը իւր ճարտար խօսքերովը խաղաղութեան հրեշտակի պէս հանդարտեցընելէն յետոյ՝ Էջմիածին վերադարձաւ:

Ղուկաս եւ Յովսէփ կաթողիկոսներէն վերջը՝ երբ 1802 թուականին Դանիէլը կաթողիկոս նստաւ, Ներսէս վարդապետի եզական յատկութիւնները տեսնելով՝ ծայրագոյն վարդապետութեան գաւազանը տուաւ նորա եւ քիչ ժամանակէն յետոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեց ու Վրաստան (Թիֆլիզ) յուղարկեց, ուր Պարսից եւ Ռուսաց մէջ բորբոքած պատերազմի բոլոր ժամանակը ախոյեան հանդիսանալով՝ իւր ազգի բարօրութեանը աշխատեցաւ:

(1) Այս համբաւոյն վերայ Հայերը Թեքիրտաղցի Սարգիս վարդապետին հետ այնքան բշնամացան, որ վերջինս Վրացոց Հերակէ բագաւորին ձեռնառուութեամբը հագին կարողացաւ Թիֆլիզ եւ այն տեղէն եւս եւրոպա փախչել:

Պատերազմէն յետոյ կաթողիկոսի հրաւիրանօքը՝ Ներսէս եպիսկոպոսն էջմիածին վերադարձաւ եւ Ս. Աթոռոյն գործերն յառաջ տանելու կողմանէ եռանդուն գործակից եղաւ իրեն: Կաթողիկոսը նորա առինքն ունեցած հաւատարմութիւնն ու առ ազգն ունեցած անկեղծ սէրը տեսնելով՝ արքեպիսկոպոսական բարձր աստիճանը տուաւ նմա, եւ քիչ ժամանակէն յանձնարարական թղթերով Տաճկաստանի այլ եւ այլ քաղաքներն յուղարկեց առարքելական պաշտօնիւ, որ հետզհետէ յառաջ երթալով՝ Կոստանդնուպոլիս զնաց, Տաճկաց վեզիրներուն ու սուլթանին հետ տեսնուեցաւ, եւ ամենայն յաջողութեամբ էջմիածին վերադարձաւ, սուլթանի կողմանէ փառաւոր հրովարտակ (*ֆերուսն*) տանելով կաթողիկոսին: Նոյն միջոցները, այսինքն 1809 թուականին Ռուսաց եւ Տաճկաց մէջ պատերազմ բացուելով՝ Գանիէլ կաթողիկոսն իւր բացակայութեան պատճառաւ էջմիածնի Ս. Աթոռոյն կառավարութիւնը Ներսիսին յանձնեց, որով ընդարձակ ասպարէզ բացուեցաւ իւր ազգասէր գործունեութեան առաջեւ:

Գանիէլէն յետոյ երբ 1810-ին կաթողիկոս նստաւ Եփրեմը, Ներսէս ամենայն հաւատարմութեամբ գործակից եղաւ նաեւ նորա բարի բարի ձեռնարկութիւններին, որով այս նոր կաթողիկոսին սէրը եւս արժանապէս վայելելով՝ 1811-ին Վրաստանի առաջնորդ նշանակուեցաւ, եւ յաջորդ տարին, այսինքն 1812-ին յունուարի 9-ին, իբրեւ արժանընտիր հովուապետ, Ռուսաց կաշսեր բարձրագոյն հրովարտակին հետ մէկտեղ վեղարին ճակատը կրելու մետրապոլական աղամանդեայ խաչն ընդունեցաւ:

Այնուհետեւ Ներսէս Թիֆլիզի մէջ բնակելով՝ եւ Ազգիս այժմու պիտոյքն ու եւրոպական լուսաւորութեան օգուտները պէտք եղածին չափ հասկընալով՝

բոլոր ուժովն ու ջանքովը աշխատեցաւ ոչ միայն իրեն յանձնուած հօտին հոգեւորական կրթութեանը, այլ եւ ընդհանուր ազգին ապագայ բարօրութեանը. ուստի եւ 1819-ին՝ ազգասէր Հայկազանց ձեռնտուութեամբն սկսաւ այժմու ՆԵՐՍԻՍԵՍՆ ԳՊՐՈՅԻ ընդարձակ ուսումնարանին հիմնարկութիւնը՝ Թիֆլիզու մայր եկեղեցւոյ հողին վերայ:

Ուսումնարանի շինութեան համար թէեւ ի սկզբան ժողովուած փողը բաւական համարուած էր, բայց յետոյ շինութիւնը մեծցընելուն, ինչպէս նաեւ մասնաւոր բնակարաններ աւելցուելուն պատճառաւ քիչ եկաւ. ուստի եւ Ներսէս իւր բոլոր ոյժն ու նիւթական օգնութիւնը շխնայելով՝ գրեթէ ինչ որ դրամական կարողութիւն ունէր, բոլորն եւս այն ազգալոյս շինութեանը նուիրեց: — Այս միջոցները կրկին անգամ ձեռնտու եղան Ներսիսի, նախ՝ Լազարեան իշխանները եւ ապա Վանեցի մահտեսի Գասպարը, որ իւր կտակին մէջ Ներսէս արքեպիսկոպոսին գլխաւոր կտակատար կարգելով՝ նորա հիմնած ուսումնարանին *չորս հազար վեց հարիւր ռուբլի* խոստացաւ, այսպիսի պայմանաւ. «Նորակառոյց վարժարանի Հայոց աստի Թիֆլիզ քաղաքի՝ յատկացուցեն չորս հազար վեց հարիւր արծաթ մանէթ, եւ սովին գումարաւ զնեալ զանշարժ կայս, զեկամուտ նորին ամի ամի պիտոյացուցեն յաղագս վարժարանին յաւիտեանս ժամանակաց»:

1823-ին շինութիւնը բոլորովին վերջանալէն յետոյ՝ Ներսէս արքեպիսկոպոսը մեծ ծախքով զանազան տեղերէ վարժապետներ հրաւիրեց, որոց մէջ աւելի նշանաւորներն էին, առաջինը՝ Փարիզու Արեւելեան Լեզուաց վարժարանի հայկաբանութեան ուսուցիչ *Յակոբ*

վարժապետ՝ Շահան-Ջրպետեանը ⁽¹⁾, եւ երկրորդը՝ Մուկուայի Լազարեան ձեմարանի մէջ դասատու բազմարդիւն Յարութիւն վարդապետ Արսէղարեանը ⁽²⁾:

Այս միջոցներն էր ահա Ներսիսի կենաց ամենադժուար տարիները. վասն զի մէկ կողմէն Պարսից եւ Ռուսաց մէջ սկսուելու նոր պատերազմին պատճառաւ Ռուսաց Տէրութենէն ընդունած առաջարկութիւններն ու հրամանները կկատարէր, եւ միւս կողմէն եփրեմ կաթողիկոսի հայրապետական գործառնութեանց օգնութեան կհասնէր, Ներսիսեան նորահաստառ դպրոցին բարեկարգութեանը մեծապէս հոգ կտանէր, նորահրաւէր վարժապետաց դասախօսութեանը շատ անգամ անձամբ ներկայ գտնուելով՝ պէտք եղած տնօրէնութիւնները կանէր, Թիֆլիզու Կոնսիստորիայի եկեղեցական եւ երբեմն նաեւ աշխարհական դատերն ու դատաստանները կվճռէր, մէկ խօսքով (1819—24) այն աստիճանի ինքզինքը ազգային գործոց կամաւոր

(1) Շահան-Ջրպետեան Յակոբ վարժապետը ծնած է 1772-ին դեկտեմբերի 19-ին Եղեւսիոյ մէջ, եւ յառաջ եկած է մեր Ներսիսի Շնորհալոյ Շահան եղբոր շառաւիղէն: Իւր սկզբնական ուսումը եղեւսիաքաղաքին մէջ Բաղիշեցի Աղայեան Պօղոս վարդապետին առած է. յետոյ Ասիայի ու Եւրոպայի այլ եւ այլ քաղաքները կրթուելով՝ Փարիզու Արեւելեան վարժարանին մէջ հայկաբանութեան ուսուցիչ եղած է մինչեւ 1825, ուսկից Թիֆլիզ գնալով մինչեւ 1838-ը ապրեցաւ եւ 66 տարեկան մեռաւ:

(2) Այամդարեան Յարութիւն վարդապետը որ իւր կենաց վերջին տարիները Նոր-Նախիջեանի Ս. Խաչ վանքին վանահայր էր, առաջակայ վիրաւորելովը 1834 բուսկանին մայիսի 25-ին վախճանեցաւ: Թէ սորա եւ թէ Շահան-Ջրպետեան Յակոբ վարժապետի ընդարձակ կենսագրութիւնը պատրաստած եմք ուրիշ նշանաւոր շատ հայկազանց կենսագրութեանց հետ մեկտեղ՝ մեր երկնատոր ՀԱՆՄԱԳԻՏԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ վերնագրով աշխատութեան համար, որ եթէ (ինչպէս հրատարակած եմք) դրամական ձեռնտուութիւն գտնեմք մեր ազգայնոց կողմանէ, պիտի տպագրեմք:

զոհ ըրած էր, որ երբ 1824-ին գաղղիացի ճանապարհորդ Գաւթու ասպետը դեսպանական պաշտօնիւ Պարսկաստան երթալու ժամանակ Թիֆլիզ գնաց եւ բարեկամացաւ Ներսէս արքեպիսկոպոսին հետ, զարմացաւ նորա անտանելի աշխատանացն ու մեծամեծ դիտաւորութիւններուն վերայ, յորս ակնյայտնի կերբէւր պայծառ արշալոյս մի բոլոր Կովկասաբնակ եւ հետեւապէս ամենայն Հայոց փայլուն ապագային համար, ուստի եւ իրաւամբ գրեց իւր ճանապարհորդութեան մէջ եւ անաչառապէս հրատարակեց՝ թէ « Parmi les fondateurs des grands travaux, il n'en est pas de plus recommandable que Nersès, archevêque Arménien, à Tiflis. — այսինքն, Մեծագործութեանց ձեռք զարնող երեւելի անձանց մէջ՝ Հայոց Ներսէս արքեպիսկոպոսէն նշանաւորը չկայ Թիֆլիզու մէջ ⁽¹⁾ »:

Ուսումնարանի դասախօսութեան առարկաներն էին ի սկզբան հայերէն լեզու, Հայոց պատմութիւն, քերականութիւն եւ քրիստոնէական վարդապետութիւն. այլ եւ ռուսերէն լեզու, ընդհանուր աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն եւ վայելչագրութիւն. բայց Շահան-Ջրպետեանի Թիֆլիզ հասնելէն յետոյ (1826) յաւելցաւ նաեւ եկեղեցական պատմութիւն եւ աստուածաբանութիւն: Ասկէց քիչ մի յառաջ (1825) բացուեցաւ նաեւ Ներսիսեան ուսումնարանի տպարանը, որ ամենայն պարագայիւք ընծայեց ազնուական Աղա Գէորգ Արծրունին: Աշակերտաց թիւը հետզհետէ յաւելնալով՝ 400-ի հասաւ, բայց ուսումնարանի ընդարձակութեանը նայելով՝ նորա սրբազան հիմնադրին միտքն այն էր որ մինչեւ 800-ի հասնի:

(3) Voyage dans la Russie méridionale, par le Chevalier Gamba. Paris, 1826, t. II, p. 157.

Ներսիսեան դպրոցը մինչդեռ այսպիսի գեղեցիկ սկզբնաւորութեամբ եւ մեծ յառաջադիմութեամբ ցանկալի պտուղներ կիսոստանար Հայաստանի նոր մարդկութեան, եւ ահա 1827 թուականին Ռուսաց եւ Պարսից պատերազմը բացուեցաւ, որով Ներսէսը Տէրութեան կողմանէ Ռուսաց բանակին զործակցութեանը հրաւիրուեցաւ եւ զօրաց հետ մէկտեղ երեւան գնաց:

Պարսից հպատակ՝ երեւանի ու Հին-Նախիջեւանի Հայերը՝ որ պատերազմի լուրն առնելով՝ սիրտերը կոտրած՝ յոյսերն Ստոուծոյ եւ Ռուսաց պաշտպանութեանը վերայ դրած էին, երբ լսեցին որ Պասկեւիչ սպարապետին հետ մէկտեղ պատերազմականաց մէջ Պարսից բանակին վերայ կերթայ նաեւ Ներսէս, իսկոյն սիրտ առին, ուրախացան եւ արիացան, մանաւանդ այն միջոցին՝ երբ Պասկեւիչի ու Ներսիսի առաջեւ, ինչպէս Յեսուայ եւ Տապանակի առաջեւ՝ զօրաց պատերազմական փողերը հնչեցընելու ժամանակ Սարտարապատի բարձրաբերձ պատերը՝ երիքովի հոյակապ պարիսպներուն պէս կայծակնահար եղածի նման փլան կործանեցան: Այնուհետեւ Ներսէս Հայոց հետ իբրեւ հայր ընդ որդւոց գրկախառն սիրով միանալով՝ իւր կենդանի օրինակովն ու քաջալերական խօսքերովը Հայկազանց սրտին մէջ ի վաղուց հետէ մոռացուած պատերազմական քաջութիւնն արթնցուց, որք Ռուս զօրաց հետ միանալով այնպիսի անձնանուիրութեամբ պատերազմեցան որ քիչ ժամանակէն բոլոր Պարսից Հայաստանը Ռուսաց ձեռքն անցաւ, ուսկից 8000 տուն կամ 40 հազար հոգի Պարսից լուծը թօթափելով՝ Ռուսաց քրիստոսազօր Տէրութեան պաշտպանութեանը հպատակեցան, եւ այն օրէն ազատեցաւ անօրինաց բռնութիւններէն էջմիածինը, — Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի երկնահաստատ՝ նուիրական Աթոռը:

Ներսիսի այն սխրագործութեանց համար Ռուսաց Տէրութիւնը դեռ պատերազմը չվերջացած նախ՝ 1827-ին յունիսի 17-ին Բարձրագոյն հրամանաւ Ռուսաստանի մէջ եղած բոլոր Հայոց եկեղեցականներն ու նոցա կալուածները քաղաքական հարկատուութենէ եւ զինուորաց բնակութիւն տալու պարտքէն յաւիտեանս ժամանակաց ազատ արաւ. եւ երկրորդ՝ պատերազմին վերջանալէն քիչ մի յառաջ, իբրեւ առանձին պարգեւ (25 յունուարի 1828) Ներսէս արքեպիսկոպոսին Աղեքսանդրի նեւազոյ ասպետական շքանշանը յուղարկել բարեհաճեցաւ, հետագայ կայսերական հրովարտականս.

«Սրբազան Ներսէս, Արքեպիսկոպոս Հայոց,

«Վաղ ժամանակէ հետէ եւ շատ դիպուածներու «մէջ ցուցանելով Ռուսաց Տէրութեանս Ձեր գովելի «մտերմութիւնը, մանաւանդ Պարսից այժմեան պատերազմին մէջ, — որ, ինչպէս կյուսամ շուտով բարեշաջող վերջ կունենայ, — Դուք Մեր զօրաց հետ «մինչեւ այն աստիճանի թշնամեաց դէմ դրած էք որ «Ձեր կեանքը վտանգի մէջ եղած է: Կովկասեան զօրաց առանձին հրամանատար գեներալ — ադիւտանտ «Պասկեւիչը, շատ անգամ իմացընելով Մեզ Ձեր գովանի գործերը, յայտնած է որ պատերազմին բոլոր «ժամանակը Ռուսաց օգտին նախանձաւոր հանդիսացած էք անձամբ անձին, հաստատուն պահելով Հայ «ժողովրդեան մէջ առ Մեզ ունեցած հարազատութիւնը, «ոչ միայն Ձեր բարի խորհուրդներովն ու յորդորանօքը, այլ եւ Ձեր բուն անձին օրինակովը:

«Ձեր այսչափ օգտակար աշխատութեանց փոխարէն եւ Հայազգի ժողովրդեան իմ առանձին շնորհակալութեանս նշան՝ արժան դատեցի վարձատրել Ձեզ

« սրբոյն Աղեքսանդրի նեւացոյ ասպետական կար-
« գովը, որոյ նշանները թղթոյս հետ յուղարկելով,
« կմնամ Ձեր լաւութեանը ցանկացող. »

(Բնագրին մէջ ստորագրած է) ՆԻԿՈՂԱՅ.

Պարսից պատերազմէն վերջն սկսաւ Տաճկաց պա-
տերազմը, որով աստուածային նախասահմանութիւնը
նոր ճանապարհ բանալով Ներսէս արքեպիսկոպոսի
համար, Տէրութեան կողմանէ 1828-ին մայիսի 17-էն
եւ 21-էն Բեսսարաբիա հրաւիրուեցաւ, ուր բոլոր պա-
տերազմին ժամանակը ճշմարտապէս դիւցազնական
քաջութեամբ եւ եկեղեցական փառօք պաշտպան կա-
ցաւ այն տեղի ազգայնոց, միանգամայն եւ Տէրութեան
առ ինքն ունեցած հաւատարմութիւնը աւելցուց : Պա-
տերազմէն վերջը՝ թէեւ եփրեմ կաթողիկոսը իւր ծե-
րութեան պատճառաւ Աթոռը միայնակ կառավարել
չկարողանալով՝ շատ կուզէր Ներսէս արքեպիսկոպոսին
էջմիածին վերադառնալը, բայց Ռուսաց կայսրը 1830-ին
ապրիլի 23-ին մասնաւոր հրովարտակաւ առաջնորդ
նշանակեց զինքը Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ վի-
ճակին, ուր այնուհետեւ 15 տարիի չափ կենալով՝
հետզհետէ պայծառացոյց :

Գրիգոր արքեպիսկոպոսի մահուանէն վերջը (1827)
Բեսսարաբիոյ Հայոց եկեղեցիները երեսի վերայ մը-
նալով՝ եկեղեցական կալուածները շատ տեղ աւերուել
էին, եւ Քիշնեւի առաջնորդարանը (որ հանգուցեալ
Գրիգոր արքեպիսկոպոսին շինածն էր) ոչ միայն այն
երկու տարուանը մէջ իւր առաջին շքեղութենէն
գրկուած ու կիսաւեր դարձած էր, այլ եւ չգիտեմք
որպիսի դրամական հաշուոց մասին քաղաքական իշ-
խանութեան ձեռքն անցած էր. եւ ահա այն էր պատ-
ճառը որ երբ Ներսէս արքեպիսկոպոսը Քիշնեւ գնաց

եւ Հայոց առաջնորդարանը եկեղեցական իշխանու-
թենէն ելած գտաւ, հարկադրեցաւ ի սկզբան տեղոյն
երէցփոխան Տէր-Յովակիմեան Մանուկ աղային տունը
իջեւանիլ իւր 8 մարդիկներովը հանդերձ՝ յորոց ա-
ռաջին երկուքն էին Ստեփանոս վարդապետ Արարա-
տեան եւ Գէորգ վարդապետ Մկրտչեան :

Այնուհետեւ Ներսէսը մեծ ուշադրութեամբ սկսաւ
քննել վեճակին եկեղեցական գործերը եւ ըստ կա-
րելոյն կարգի դրաւ, քաղաքական իշխանութեան
ձեռքն անցած Հայոց առաջնորդարանը իրաւացի պատ-
ճառներով յետ առաւ, նորոգեց ու բարեկարգեց. քանի
մի եկեղեցեաց մօտ հոգեւորական դպրոցներ բանալ
հրամայեց եւ արդէն բացուածներուն վերայ փոյթ ու
խնամք ունեցաւ. եւ որպէս զի Հայաստանեայց եկե-
ղեցոյ պայծառութեան համար ուսեալ եկեղեցական-
ներ պատրաստէ, Մանուկ Պէյ հայկազնոյն ձեռնտուու-
թեամբը մասնաւոր կոնդակաւ Թիֆլիզէն Հնչեշտ հրա-
ւիրեց Չմիւռնացի մեծահոշակ Մսեր վարժապետ Մսե-
րեանը (այժմ մագիստրոս աստուածաբանութեան Մոս-
կուայի Լազարեան ձեմարանին մէջ) եւ իւր վիճակի
այլ եւ այլ քաղաքներէն շնորհալի պատանիներ յու-
ղարկեց այն տեղ, որք պէտք եղած ուսումը սովորե-
լէն յետոյ՝ քահանայութեան սրբազան պաշտօնն ընդու-
նեցան ամենայն արժանաւորութեամբ, ինչպէս Օղես-
սայի եկեղեցոյ Աւագ քահանայ *Տէր Յովհաննէս* Թաթ-
սիզեանը, բարեյիշատակ *Տէր Յարութիւն* Խաչենեանը,
Հնչեշտի քահանայ *Տէր Յակոբ* Թօսուկեանը, եւ այլն :

Մինչեւ այն ժամանակը որ եկեղեցական այլ եւ
այլ զգեստները, մեծագնի անօթներն ու զարդերը գրե-
թէ առանց հաշուոյ եւ մատենի կմնար երէցփոխա-
նաց ձեռքը, վերոյիշեալ երկու վարդապետները Ներ-

սիսի կողմանէ վիճակին այլ եւ այլ քաղաքներն երթալով՝ իւրեանց Առաջնորդի առաջադրութեանը համեմատ ժապաւինեալ մատեաններ սահմանեցին վիճակին ամենայն եկեղեցեաց համար, զորս եւ Կոնսիստորիայի կնքովն ու իւրեանց ստորագրութեամբը վաւերացուցին: Նոյնպէս եւ եկեղեցեաց արձաթեղէն ու ոսկեղէն հին ու աւելորդ անօթները մասնաւոր ցուցակաւ ժողովեցին Քիշնեւի Կոնսիստորը տարին, եւ Ներսիսի հրամանաւը հալեցընելէն յետոյ վաճառեցին ու նոցա գնովը՝ մէկ կողմէն բազմավաստակ եւ փորձառու Սամուէլեան Ֆարութիւն Աւագ քահանային վերակացութեամբը՝ Քիշնեւի եկեղեցական խանութները, գինեաներն ու ամբարները շինուեցան, եւ միւս կողմէն՝ բազմաշխատ երէցփոխան Առաքելեան Պետրոս աղայի հոգաբարձութեամբը Հայոց հանգստարանի մօտն եղած պտղաբեր ծառերով լեցուն ընդարձակ պարտէզը, որոց արդիւնքը մինչեւ ցայժմ թէ՛ նոյն իսկ Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Կոնսիստորիայի, եւ թէ՛ — սորա կարգադրութեամբ — վիճակին Հոգեւորական Կառավարութեանց ծախուցը կգործադրուի. թէպէտ այն մեծածախ շինութեանց առաքելապատիւ Հիմնադրին դիտաւորութիւնը հաւանականաբար այս էր, որ տարուէ տարի եկամուտը շահեցընելով՝ Թիֆլիզու Ներսիսեան դպրոցին պէս մէկ ուսումնարան եւս Բեսսարաբիոյ վիճակին մէջ հիմնէ:

Ներսիսի այս ազգօգուտ եւ հանրաշահ դիտաւորութիւնը ժամանակի կարօս լինելուն պատճառաւ, թէեւ ինքը չկարողացաւ գործադրել, բայց աստուածային նախասահմանութիւնը անկատար չթողուց իւր հարազատ եւ սրբազան պաշտօնէին նաեւ այս բաղձանքը, վասն զի անկէց 27 տարի անցնելէն յետոյ՝ մէկ անակունների կերպով՝ Այվազեան Գաբրիէլ գիտնական

վարդապետը (այժմ եպիսկոպոս) Փարիզէն Ռուսաստան եկաւ, եւ Ներսիսի առաջնորդութեան աթոռը նստելով՝ իսկոյն մէկ եկեղեցական ուսումնարան բանալու աշխատեցաւ, որ վերջը Նոր-Նախիջեւանցի Խալիբեան Ֆարութիւն աղայէն մեծ գումար ընդունելով՝ այժմու Խալիբեան ուսումնարանը բացուեցաւ, ըստ ամենայնի համաձայն Ներսիսի նպատակին, ուսկից թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհական երիտասարդներ ելան, յորոց այժմ ոմանք քահանայութեան, ոմանք վաճառականութեան եւ շատերը վարժապետութեան կպարապին այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ:

Եւ այնպէս, մինչդեռ Ներսէս արքեպիսկոպոսը իւր ժողովրդոց վիճակը հետզհետէ բարւոքելու կաշխատէր Յովհաննէս Է կաթողիկոսը վախճանեցաւ (1842 թուականին մարտի 26), որով եւ բոլոր ազգը Գանգեսի եզերքէն մինչեւ Նեւայի ափունքը «Քանի որ Ներսէսը կենդանի է, — կասէին միաբանութեամբ, — իրմէն աւելի արժանաւոր անձն չեմք ճանաչեր Լուսաւորչայ սուրբ Աթոռը ժառանգելու»: Այս լուրը հետզհետէ տարածուելով՝ արդէն Ներսէսը կաթողիկոսի տեղ ընդունուած էր Հայոց կողմանէ. բայց որովհետեւ Ռուսաց Տէրութեան Սահմանադրութեանը համաձայն՝ աշխարհիս այլ եւ այլ կողմերն եղած Հայոց եկեղեցական եւ աշխարհական պատգամաւորաց քուէարկութեամբը կընտրուի կաթողիկոսը, էջմիածնայ սրբազումար Սիւնհոդոսը իւր պարտականութեանը համեմատ Կոստանդնուպօլսոյ, Երուսաղեմի, Պարսկաստանի եւ ուրիշ տեղերու նշանաւոր եկեղեցականաց ձեռքովն իմացուց բոլոր Հայկազանց հին կաթողիկոսին մահն ու նորոյն ընտրութեան պատրաստութիւնը, որով եւ 1843-ին ամէն տեղէ պատգամաւորներ երթալով, ապրիլի 13—17 եղած քուէարկութիւններէն իմացուեցաւ

որ ըստ մեծի մասին Ներսէս արքեպիսկոպոսը կուզէն Լուսաւորչի Աթոռակալ, ուստի եւ Ռուսաց կայսեր բարձրագոյն հրովարտակովը նոյն տարւոյ Օգոստոսի 10-ին կաթողիկոս հաստատուեցաւ:

Ներսիսի ընտրութեան եւ կաթողիկոս հաստատուելուն լուրը քանի մի օրուան մէջ մինչեւ ամենահեռաւոր տեղեր տարածուելով՝ անպատմելի եղաւ Հայկազանց ուրախութիւնը, մանաւանդ Կովկասաբնակ Հայոց, որք ի վաղուց հետէ վայելած լինելով նորա հայրական քաղցր սէրը, իւր բացակայութեանը պատճառաւ զրկուած էին նորա տեսութենէն. ուստի եւ այն աստիճանի անհամբերութեամբ կսպասէին իրեն՝ որ մէջերը Ներսիսի գալստեան վերայ խօսք եղած ժամանակը, Աստուծմէ մասնաւոր կեանք կկնդրէին որ արժանացընէ զիրենք կրկին անգամ Ներսէսը տեսնելու եւ նորա հայրապետական սուրբ օրհնութեանն արժանանալու:

Բայց այս նոցա փափաքը շուտով չկատարուեցաւ. վասն զի Ներսէս՝ Լուսաւորչի Աթոռը արժանապէս ժառանգելէն յետոյ՝ Ռուսաց կայսրը Քիշնեւէն Պետերբուրգ հրաւիրեց զինքը, որպէս զի կաթողիկոսը ղիւրութիւն ունենայ Հայոց ազգի ապագայ բարօրութեանը համար կայսեր հետ երես առ երես խօսելու եւ այս մասին պէտք եղած արտօնութիւնները խնդրելու իրմէ. ուստի եւ Ներսէս 1843 թուականի վերջին ամիսները Պետերբուրգ գնաց, ուր թէեւ ի սկզբան քանի մի ամիս հիւանդացաւ, բայց յետոյ աստուածային մասնաւոր ողորմութեամբը պէտք եղած առողջութիւնը գտնելով՝ ժամանակին հարկաւոր ազգային խնդիրներուն վերայ մտադրութիւն դարձուց, Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի եկեղեցեաց եւ նոցա պաշտօնէից բարեկարգութեանը վերայ հոգ տարաւ, իւր ազգօգուտ

ղիտաւորութիւնները Ներքին Գործոց Ոստիկանին յայտնելով՝ նորա ձեռնտուութիւնը խնդրեց եւ ամենայն հարկաւոր բանի վերայ պէտք եղած ուշադրութիւնը դարձընելէն յետոյ Պետերբուրգէն ելաւ:

Եւ որովհետեւ Քիշնեւի Կոնսիստորիային մէջ այնպիսի գործեր կային որ նոր կարգադրութեանց պէտք ունէին, վեհափառ կաթողիկոսն էջմիածին երթալու ժամանակ, նախ՝ Քիշնեւ հանդիպեցաւ ու հարկաւոր տնօրէնութիւններն արաւ (1844, օգոստոսի 15), եւ ապա վիճակին քաղաքներէն անցընելով՝ եկեղեցեաց բարեկարգութեանն ու դպրաց ժամասացութեանը վերայ մասնաւոր փոյթ ունեցաւ, ժողովրդական դպրոցները աչքէ անցուց ու նոցա մէջ եղած վարժապետները քաջալերեց. իւրեանց կոչմանն արժանաւոր եկեղեցականները առատօրէն վարձատրեց, անարժանները անաչառապէս պատժեց. երէցփոխաններէն եւս եկեղեցական փողերուն հաշիւները ճշդութեամբ ստանալու համար, երեք պատուաւոր *գործակալ* կամ ըստ Խրիմեցւոց՝ *Արոնակալ* դրաւ, որք էին. Բեսսարաբիոյ մէջ՝ Աւետեան *Ասուռածուսուր* աղան, Խրիմու մէջ՝ *Տէօրվէթեան Թորոս* աղան եւ Նախիջեւանի մէջ՝ Խալիբեան *Յարութիւն* աղան, եւ սոցա վերայ պարտք դրաւ որ ամէն տարի բոլոր երէցփոխաններէն հաշիւ պահանջեն, տարեկան արդիւնքն ստանան՝ իւրեանց մօտը պահեն, եւ էջմիածնայ Սիւնհոդոսին յայտնելէն յետոյ՝ նորա կարգադրութեանը սպասեն:

Եւ այսպէս՝ Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ վիճակը, ուր զրեթէ 17 տարի առաջնորդութիւն արած էր, վերջին անգամն եւս—իբրեւ կաթողիկոս—հաստատուն հիման վերայ բարեկարգելէն յետոյ՝ ճանապարհը շարունակեց եւ 1845-ին ղեկտեմբերի 8-ին *Սարուպոյ* քաղաքը հասաւ, ուր Աթաբէխանի առաջնորդը օրերով

յառաջ այն տեղ սպասելով՝ իւր եկեղեցական խմբին ու աշխարհական եւ քաղաքական անձանց հետ մէկ-տեղ վայելուչ ընդունելութիւն արաւ: Ներսէս այս տեղի ազգային գործերուն եւս անանձին մտադրութիւն դարձրնելու եւ բարեկարգելու համար մէկ ամբողջ շաբաթ կացաւ, ուսկից ճանապարհը շարունակելով՝ դեկտեմբերի 16-ին Անակոտ հասաւ:

Թիֆլիզաբնակ Հայերը այնքան ժամանակէ հետէ սպասած հայրապետին գալուտը լսելով՝ իսկոյն բոլոր խանութներն ու գործարանները փակեցին, եւ վեհափառ այցելուին ընդառաջ զնալ փութացին, որ Թիֆլիզու Վերս կոչուած տեղէն մինչեւ Իրգոմեան դաշտը եւ անկէց եւս մինչեւ Մըցիսէթայի մերձակայքը քանի մի վայրկենի մէջ արանց եւ կանանց բազմութեամբ լցուեցան. իսկ այն փողոցները՝ ուսկից պիտի անցնէր կաթողիկոսը, նոցա վերայ շինուած փառաւոր տներուն պատուհանները, պատշգամներն ու կտուրները գոյնզգոյն հագուստներով զարդարուած Հայ եւ Վրացի տիկիներն ու օրիորդները բռնած էին, որոց ամենուն երեսին վերայ իւրեանց հոգւոյ ներքին ուրախութիւնը կփայլէր պայծառապէս:

Միւս օրը, այսինքն դեկտեմբերի 18-ին առաւօտը՝ Վրաստանի եւ Իմերեթի առաջնորդ բարեյիշատակ Կարապետ արքեպիսկոպոսը՝ երկու եպիսկոպոսաց, երկու վարդապետաց եւ քանի մի աւագ քահանայից հետ մինչեւ Դուշեք զնաց դիմաւորելու վեհափառ հայրապետին, ուր իւր թեմի բարելաւ դրութեան գրաւոր յայտարարութիւնը մատուցանելէն յետոյ, ուղեկից եղաւ կաթողիկոսին մինչեւ յիշեալ Վերս կոչուած տեղը:

Այս տեղ բերած ու պատրաստած էին հայրապետական գաւազանը, դրօշն ու կառքը. եւ այս տեղ եկած կսպասէին Անդրկովկասեան սահմանի քաղաքա-

կան գլխաւոր կառավարիչ գեներալ-լէյտենանտ Լադիսկին, հրամանատար զօրաց Հիւսիսային Դաղեստանի գեներալ-լէյտենանտ կնիազ Բարսեղ Բեհբոսեանը, Կովկասեան փոխարքայի ղիւանատան վերատեսուչը եւ ուրիշ շատ նշանաւոր անձինք, որք վեհափառ այցելուին աջը համբուրելով՝ նորա հայրապետական օրհնութիւնն առին: Յետոյ կաթողիկոսական կառքը նստելով՝ Ներսէս սկսաւ յառաջ երթալ երկու վարդապետաց հետ, որոց մէկը հայրապետական գաւազանը կկրէր եւ միւսը՝ դրօշը. կառքին դիմացէն եւս զարդարուն ձիերով երկու պատուաւոր հայկազունք կերթային, եւ ետեւէն երկու շաթիրները (կաթողիկոսական սպասաւորները) կարմիր հագուստներով, կառքին աջ ու ձախ կողմը կանգնած:

Դեռ քաղաք չմտած՝ ընդառաջ ելին Ներսիսի՝ օգոստափառ կայսեր ֆլիզել-աղիւտանտ կոմս Բենկլենդորֆն ու փոխարքայի որդին, եւ կնիազ Վորոնցովի կողմանէ շնորհաւորցուցին վեհափառ հայրապետին բարեյաջող ճանապարհորդութիւնը: Երբ քաղաքին ծայրը հասաւ, Թիֆլիզու գաւառապետ գեներալ-մայիօր Ժերեքցովն ելաւ դիմացը եւ իւր ուրախութիւնը յայտնեց վեհափառին ողջամբ ժամանելուն վերայ. յետոյ քիչ մի յառաջ մղելով կառքը՝ Վանքի մայր եկեղեցւոյն ահագին զանգակի առաջին դրնդիւնը լսուեցաւ, որուն ձայնակից եղան իսկոյն Հայոց 24 եկեղեցեաց միւս զանգակները՝ Ներսիսի քաղաք մտնելուն պատճառաւ եկեղեցեաց ուրախութիւնը հրատարակելով:

Աղեքսանդրեան հրապարակի վերայ կսպասէին Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցականները, ուր քանի մի վայրկենի մէջ անթիւ բազմութիւն արանց եւ կանանց լըցուած էր: Ներսէս տեղ հասնելուն պէս՝ ելաւ կառքէն եւ իւր հայրապետական օրհնութիւնը բաշխելով ժողո-

29-30282

վերջոց՝ իրեն համար պատրաստուած ամպհովանոյն տակը կանգնեցաւ: Յետոյ ձայնաւոր կղերաց « Ուրնիս լեր սուրբ եկեղեցի » շարականին ներդաշնակ երգեցողութեամբը Վանքի մայր եկեղեցին գնաց, ուր նախ կարապետ արքեպիսկոպոսը մէկ համառօտ ատենախօսութիւն ընելով ժողովրդեան կողմանէ՝ փառք տուաւ Թագաւորին թագաւորաց ու վեհափառ կաթողիկոսին գալուստը շնորհաւորեց. եւ ապա Ներսէսն ինքը, որ իւր առ ազգն ունեցած անչափ սէրը կարճառօտ կերպով բացատրելէն յետոյ՝ քաջալերեց զժողովուրդը իւրեանց ապագայ բարօրութեան համար եւ յետոյ եկեղեցականաց հանդիսաւոր ուղեկցութեամբը վեհարան մտաւ:

Միւս օրն սկսաւ ընդունել Ներսէս՝ մեր եւ օտարազգի այցելուները, եւ Թիֆլիզու քաղաքացւոց կողմանէ մէկ գեղեցիկ ճառ կարդաց Պարոն Տէր-Շմաւոնեանը: Ճառէն յետոյ մարդ պէտք էր ականատես լինէր որ կատարելապէս հասկացողութիւն ունենար այն փոխադարձ սիրոյն վերայ, որով հոգեւոր որդիքը իւրեանց հօր գիրկը կդիմէին ուրախութեամբ, եւ եկեղեցւոյն հայրը անպատմելի սիրով ողջագուրելով զիրենք կօրհնէր ու կքաջալերէր: Այն մէկ անգուգական սէր էր՝ մարդուս հոգւոյ քաղցր զգացմունքէն յառաջացած, որ միայն հոգւով կարելի էր իմանալ եւ մարդկային ճարտարութիւնն ու զրիչը տակաւին չունին այն միջոցներն ու բառերը որ կարողանան ճշդութեամբ բացատրել ապագայից: — Սոյն օրն եկան այցելութեան նաեւ Կովկասու Փոխարքայ Մ. Ս. Վորոնցովն ու իւր կիներ:

Այնուհետեւ կաթողիկոսը ամբողջ չորս ամիս կեցաւ Թիֆլիզ, ուր ամէն բանէն աւելի մտադրութիւն դարձուց Ներսիսեան իւրակերտ դպրոցին բարեկար-

գութեանն ու յառաջադիմութեանը, եւ 1846 թուականին մայիսի 5-ին ճանապարհ ելնելով՝ նոյն ամսոյ 8-ին երեւան եւ անկէջ եւս Ս. Էջմիածնի մայր Աթոռը հասաւ:

Մէկ ամսէն վերջը, այսինքն Յունիսի 9-ին նշանակելով օծութեան օրը՝ ամէն տեղերէ 800-էն աւելի եկեղեցական եւ աշխարհական անձինք գնացին հանդիսին ներկայ գտնուելու, յորոց 179 հոգիքը միայն եկեղեցականք էին, այսինքն 14 արքեպիսկոպոսուք եւ եպիսկոպոսուք, 50 վարդապետք, 65 աւագ քահանայք եւ 50 աւագ սարկաւազուք եւ ուրարակիրք: Օծութեան հանդէսը վերջանալէն յետոյ՝ երկու շնորհաւորութեան ճառեր կարդացուեցաւ եկեղեցւոյն մէջ, որոց մէկը *Շահխաթունեան* Յովհաննէս եպիսկոպոսը կարդաց հայերէն լեզուաւ, եւ միւսը *Շահնազարեան* Կարապետ վարդապետը ռուսերէն լեզուաւ. իսկ այլ եւ այլ տեղերէ քսանէն աւելի նոյնպիսի ճառեր ընդունեցաւ Ներսէս, որպէս նաեւ զանազան երգեր, որոց մէկուն քանի մի տունը մեր Ընթերցողացը իբրեւ ճաշակ կղնեմք այս տեղ (*).

Թընդաց երկինք անեղ ի ձայն նայթեաց կամարն ամպրոպեան,
 Յոլացան լոյս գոյն աղեղան ձիւք շող ի շող շողաղան.
 Եկն ի հանդես այր սրբազան՝ նրսաւ յԱրո լուսակէտ,
 Հանդիսակիցք փառազարդեալ անդ շար ի շար բազմեցան:
 Հարցեք ո՞վ է, հարցեք ո՞վ է վեհանձն հոգին դիւցազեան,
 Ու Հայոց Տէր, Հայոց իշխան, Հայոց Ներսէս Սրբազան:
 Փողք հրնչեցին գաբրիէլեան զուարթունք ի դուրս քափեցան
 Ընդ օդ վրնիս սաւառնացեալ քես բաբախեան գան ի գան.
 Դեռ ոչ գիտէն առ ինչ բազմի վեհ փառաւոր ծերունին
 Եւ քե առ ինչ հրեւիս խընդան յայն լուսապանձ տեսարան:
 Հարցեք ո՞վ է, եւ այլն.

(*) Այս երգը բանաստեղծութիւն է *Արարատեան* Աղեքսանդր վարդապետին, որ երկար լինելուն պատճառաւ՝ առ այժմ առաջին չորս տունը միայն տպեցինք:

Փառացն Ասուած անեղասեսս վերուս ի վայր որոսաց.
 ,, Դա է, ասէ, իմ սիրելին, սիրս իմ դրմա հաւասաց.
 ,, Առե՛ք ըզբագ գայս խառանիւ, առե՛ք գայս ֆող լուսափայլ
 ,, Դի՛ք ի գրլուխն, ասացե՛ք թէ՛ Ասուած ըզբեզ պըսակեաց“ :
 Հարցե՛ք ձվ է, եւ այլն:

Խընդաց երկինք, իընդաց երկիր յայս ձայն փառաց ասուածեան
 Սըրինգ՛ Ժայնեն գերասի՛նան՝ սաւիղ֛ երգեն սասնաղեան,
 Ինքն յԱքոռ լուսանրկար քագրն փայլէ ի գրլուխ,
 Դեմս ի խոնարհ կայեալ ասէր, թէ ,, Այս փառաց չեմ արժան“ :
 Հարցե՛ք ձվ է, հարցե՛ք ո՞ է վեհանձն հոգին դիւցազեան,
 Որ Հայոց Տէր, Հայոց Իշխան, Հայոց Ներսէս Սըբբազան. եւ այլն:

Սոյնպիսի մէկ երգ եւս Ներսիսի Երեւան մտած
 միշոցին երգեցին, որոյ առաջին տունը այս է.

Երգեցե՛ք ազգ Հայոց զգալուս մերոյս հրսկայի,
 Որ երբեմն պաշտպանէր զպարիսպ սուրբ Էջմիածնի.
 Աքոռն ասուածիջեան ձեռամբ սորին փըրկեցաւ,
 Անհերունչ Հայկազանց տէր եւ փըրկիչ յայնեցաւ. եւ այլն:

Օծութեան հանդիսէն մէկ ժամ անցնելէն յետոյ
 1950 հոգւոյ կերակուր տրուեցաւ, յորոց 250-ը Վե-
 հարանի սեղանատան մէջ նստան, 1250-ը հասարակաց
 սեղանին վերայ, եւ 450-ը (որ ստորաստիճան ոռւս
 զինուորականք էին) Ղազարապատի ընդարձակ բակին
 մէջ պատրաստած տեղւոյն վերայ: Երեկոյին վանքի
 բոլոր տեղերը ճրագալուցով զարդարուեցաւ եւ բազ-
 մութիւնը մինչեւ կէս գիշեր ուրախութիւն արաւ պա-
 տերազմական երածշտականաց եւ ազգային փողհարաց
 ու թմբկաց հնչմամբը:

Հանդիսէն մէկ օր վերջը արձակեց Ներսէս այլ եւ
 այլ տեղերէ եկած բոլոր եկեղեցականները, ոմանց
 բերանացի շնորհակալութիւն անելով, ոմանց օրհնու-
 թեան կոնդակ տալով եւ ոմանց խաչով կամ կամի-
 լաֆկայով եւ կամ փիլոնով վարձատրելով, իբրեւ նշան

նոցա այն մեծ հանդիսին արժանանալու բաղձն ունե-
 նալուն. իսկ ինքը առանց ժամանակ կորուսանելու
 նոյն օրերէն սկսաւ Ս. Էջմիածնայ Սիւնհոզոսի բարե-
 կարգութեանը հոգ տանել, եւ նորա սրբազան անդամոց
 եւ աշխարհական պաշտօնատեարց գործողութիւննե-
 րուն վերայ պէտք եղած մտադրութիւնը դարձրնել:

Նոյն տարւոյ հոկտեմբերի 27-ին Գիւտ խաչի կիւ-
 րակէ օրը կատարեց Ներսէս մեռոն օրհնելոյ մեծ
 հանդէսը, որով աշխարհիս ամէն կողմէն դարձեալ
 եկեղեցական եւ աշխարհական անձինք գնացին Էջ-
 միածին. եւ յետոյ դեկտեմբերի 17-ին նորէն Թիֆլիզ
 վերադարձաւ, ուր առաջուան պէս մեծ բազմութեամբ
 ընդառաջ գնացին ազգայինք եւ օտարք եւ ամենայն
 սիրով ընդունելով զինքը՝ նորա հայրապետական
 օրհնութիւնն առին:

Այնուհետեւ Ներսէս՝ չնայելով նորա ծերութեան
 հասակին, իւր հայրապետական գործերը կատարելէն
 զատ՝ մեծ եռանդով կաշխատէր նաեւ ազգիս բարոյա-
 կան դաստիարակութեան եւ ուսումնական յառաջա-
 դիմութեան մասին. եւ այս պատճառաւ հրաման հանեց
 որ Թիֆլիզու Հայոց ամէն եկեղեցեաց սրահներուն մէջ
 ժողովրդական դպրոցներ բացուին: Բայց որովհետեւ
 Տէրութեան օրէնքն այնպէս էր որ Վրաստանի ամենայն
 դպրոցները Կովկասու Ուսումնական Շրջանակի իշ-
 խանութենէն կկախուէր, որով եւ շատ դժուարութեամբ
 կբացուէին այն դպրոցները, Ներսէս պէտք եղած տը-
 նօրէնութիւններն ու գրագրութիւններն արաւ, եւ
 1853-ին հրաման եկաւ Տէրութենէն որ Հայոց եկեղե-
 ցեաց եւ վանօրէից մօտ բացուած դպրոցները Կովկասու
 Ուսումնական Շրջանակի իշխանութենէն դուրս լինին,
 եւ Հայ եկեղեցականաց կառավարութեանը մնան:

Յետոյ Թիֆլիզու եւ Էջմիածնի տպարաններէն ելած գրոց տպագրութիւններուն վերայ ուշադրութիւն դարձրնելով՝ պակասաւոր գտաւ. ուստի եւ 1854-ին չորս տպագրական մամուլ բերել տուաւ Եւրոպայէն՝ Մոսկուայի վաճառական Անանեան Յովհաննէս աղային ծախիւքը, որոց երկուսը Թիֆլիզու տպարանին թողուլ հրամայեց եւ երկուսը Էջմիածին տանել:

Էջմիածնի մէջ եւս իւր անմահ յիշատակը նաեւ տեսական կերպով թողելու մտքով 1847-ին մէկ ընդարձակ անտառ շինել տուաւ Ներսէս, յորում 47 հազար երկու հարիւր երեսուն այլ եւ այլ տեսակ պտղատու եւ անպտուղ ծառեր տնկեց Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին վերակացութեամբը, որպէս զի թէ ամառուան սաստիկ տաքերու ժամանակ զբօսանաց տեղ լինի վանքի միաբաններուն, եւ թէ միանգամայն ժամանակով Էջմիածնի համար պէտք եղած վառելու փայտը կտրուի անկէց:

Նոյնպէս մէկ գեղեցիկ լիճ շինել տուաւ վանքի պարբասին մօտ, որոյ աւելցած ջուրը պէտք եղած ժամանակ առանձին ջրանցքներով անտառը կթափուի եւ հարկաւոր տեղերը կջրէ:—Սյս լճին մէջ ամառ ձմեռ ձուկներ կպահէ վանքին տնտեսը:

Եւ այսպէս, Ներսէս իւր սարկաւազութեան օրէն մինչեւ իւր կաթողիկոսական կենաց վերջին օրը ազգիս կենցաղօգուտ պիտոյիցն ու նորա բարոյական եւ ուսումնական յառաջադիմութեանը աշխատելով, վերջապէս 1857 թուականին փետրուարի 13-ին, իւր 86 տարեկան հասակին անակնկալ մահը յափշտակեց զինքը Հայաստանեայց Մայր Աթոռէն, եւ մարմնոյն երկրաւոր կապանքն արձակելով, նորա աստուածարեալ հոգին երկնային կապանքով միացուց իւր Արարչին հետ:

Միւս օրն առաւօտը Ներսիսի մահուան լուրը Թիֆլիզու հայկական եկեղեցեաց ողբաձայն զանգակնահարութեամբը տարածուելով, բոլոր Հայերը սգոյ մէջ ընկղմեցան:

18-ին կէսօրուան չորս ժամուն մարմինը մեծ հանդիսիւ վեհարանէն վանքի մայր եկեղեցին տարին ի ներկայութեան փոխարքային Կովկասու, ռուս արքեպիսկոպոսին Վրաստանի, զինուորական եւ քաղաքական մեծամեծ պաշտօնատեարց Թիֆլիզու եւ անթիւ բազմութեան այլ եւ այլ ազգի եւ աստիճանի անձանց:

Վեհափառ հանգուցելոյն մարմինը՝ Էջմիածնի Սիւնհոգոսի սրբազան անդամոց յապաղելուն պատճառաւ ամբողջ երեք օր պահուեցաւ յիշեալ եկեղեցոյն մէջ, ուր բազմութիւն արանց եւ կանանց առաւօտուրնէ մինչեւ երեկոյ ուխտաւորաց պէս այն եկեղեցին յաճախելով՝ Ներսիսի Սջը կհամբուրէին:

Սյն երեք օրը հեռուէն դիտողին այնպէս կերեւեր թէ նոյն միջոցները Թիֆլիզու մէջ ազգութեան եւ հաւատոյ կողմանէ ամենեւին տարբերութիւն չկայ, վասն զի ոչ միայն զանազան քրիստոնեայք, այլ եւ Հրեայք եւ Մահմետականք կերթային իւրեանց վերջին համբոյրը տալու:

Վերջապէս փետրուարի 24-ին պատարագէն վերջը հանգստեան հանդէսը կատարուեցաւ նոյն եկեղեցոյն մէջ, ուր ժողովուած էին Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցականքը եւ որոց գլուխ կեցած էր հանգուցեալ հայրապետին արժանապէս ամենասիրելի եղած անձը՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս *Ջաշաշեան*:

Յուղարկաւորութեան հանդէսը կէսօրուան 2-րդ ժամուն կատարուեցաւ: Ամենէն առաջ տասներկու հայ ձիաւորք կերթային եւ սոցա ետեւէն զագաղակիր կառքը ոսկեզարդ սեւ ամպիովանիով ծածկուած եւ

վառ ճրագներով շրջապատուած: Յետոյ կերթային Ներսիսեան դպրոցի աշակերտքը երկու կարգ շարուած եւ ձեռքերը վառ մոմեր բռնած. քիչ մի անդին սեւազգեստ եկեղեցականքն ու դագաղը, որ եկեղեցական անձինք կտանէին. իսկ դագաղին ետեւէն փոխարքայն եւ ամէն աստիճանի զինուորական եւ քաղաքական անձինք կերթային, եւ ապա բազմութիւն անթիւ ժողովրդոց զանազան ազգաց:

Քաղաքէն դուրս *Էրիվանկիյ գաւառ* ասուած տեղը կրկին հոգեհանգիստ կատարուեցաւ, եւ վեհափառ հանգուցելոյն դագաղը փակ կառքի մէջ դրուելով՝ Սիւնհոգոսի անդամոց եւ ոռւս հեծելազօրաց պահպանութեամբը էջմիածին յուղարկուեցաւ: Նոյն օրը հայկազն Վարդան Աստուածատրեան Արշակունցի իշխանը մեծածախ հոգեհաց պատրաստելով, բոլոր յուղարկաւորները՝ որպէս նաեւ Թիֆլիզու հայ արհեստաւորները կերակուրի հրաւիրեց, եւ արգելանոցի մէջ բռնուած անձանց դրամական օգնութիւն արաւ: — «Այն օրը կերակրուող անձանց թիւր 10 հազարէն աւելի էր» կասէ Թիֆլիզու Կովկաս լրագիրը:

Երկու օրէն վերջը էջմիածին տարին հանգուցելոյն մարմինը, եւ ըստ կանոնի Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ՝ մարմնոյն օծումը շքեղաշուք հանդիսիւ կատարելէն յետոյ, վանքի գաւթին աջակողմը՝ Դանիէլ կաթողիկոսի շիրմին մօտը թաղեցին:

Այնուհետեւ էջմիածնի Սիւնհոգոսին կարգադրութեամբը Հայաստանեայց եկեղեցիները ամենայն տեղ հանգստեան պաշտօն կատարեցին, եւ մինչեւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը՝ Ներսիսի անունը յիշատակեցին սուրբ պատարագի մէջ:

Եւ այսպէս, Ներսիսի մահուան գոյժը աշխարհիս չորս կողմը տարածուելով՝ ազգային եւ օտար լրա-

գրապետներէն ոմանք իւրեանց թերթերուն նիւթ արին այս մեծահռչակ Հայկազնոյն համառօտ մահացուցակը, եւ ոմանք եւս դամբանական ճառեր հրատարակեցին, որոց մէջ Փարիզ տպուած 1857 թուականի «Մասեաց Աղաւնի» օրագրոյն բանաստեղծական գրուածքը ամենէն իմաստալի տեսնելով՝ պատշաճ կիսամարիմք այս տեղ ամբողջապէս հրատարակել:

« ՀԱՆԳԻՍՏ ՅԱԻՏԵՆԻՅ

Տ Ե Ա Ռ Ն Ն Ե Ր Ս Ե Ս Ի

Վ.Ե.ՀԱՓՍՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆՍՅՆ ՀԱՅՈՑ.

« Ձայն գուժեաց յԱյրարասայ, եւ հրնչեցին բեւեոփ կրկին, Նրնջեաց Հովիւրն մեր արբուն, եւ սուգ պատեաց զամենեսին. Ահագինքս մրռնչեաց սպիտակափառքն մեր Մասիս, Սեպուհ, Կովկաս եւ Արագած ընդ Տորոսի հաւաչեցին:

Ո՛հ, այս ֆանիցս այրիացար, եկեղեցիդ Հայասանեայց, Այս ֆանի արժար հեղուս ի փոյդ չբնաղ ականողեաց. Ձնուր վիժես դու ֆաղցրահամ յադինասիպրդ դարասից եքէ դառն ուխտ արժասուաց մինչեւ ի ծով լայնասարած:

Մերք շուրջ հայիս կոյսդ աչագեղ ի բաց ըզփօղբն պարուրեալ... Ա՛հ, մինչեւ ցէրք յաջմէ բասր՝ ընդ անեկէ ծուխ մըրբկեալ Տեսանիցես եւ սարսիցես եւ քաւալեալ անկանիցես Մինչեւ անդրէն սիւգ արփենույն ի դեմսրդ սուրբ առնու ծաւալ...

Լուսաձրնունդ ֆո զաւակունց ընդ սիեգեսս վայրավասին Քեզ ողբակիցք են ի սրքե, ընդ քեզ ի շայլքս գումարին. Հօսապէտքն զաքոռով ֆոլ սեւաթոյր սարածանեն, եւ խաւանց հոյլք խուռներամ դըռոյք ըզբեւ սալ խուռնային:

Են են, նհ, եւ խորքացեալք ի սուրբ գրկացրդ մայրենի, Որոց վայրք եւ ժամանակք էտուն գոգցես սիրս վայրենի, եւ խընսան ընդ վիշքս ֆո եւ ընդ պարծանսրդ Տագնային. Ա՛յսպէս ուսան ի Լաւիոն, ա՛յսպէս յորդուց Ալբիոնի...

Բայց քեզ յնչ, Մայր անարատ, պայծառ առուրհն այն առաջինք
Յորս հոգւոց մեր Լուսասուրին ցուցաւ տեսիլ, բանք անագինք,
Ի՛բր օղիք ոչ նույնգունակ անցին ընդ հուրքն եւ ընդ շուր
Մինչեւ էլին ի սուրբ հանգիստ, մինչեւ բացան նոցա երկինք.

Նընջեաց Ներսէս արժանընտիր արքունակալ սուրբ Ներսիսեանց,
Ողջակիզեալ առ Տէր ու առ Հայս սիրոյ բոցովըն գերազանց,
Վեհին սասն անակնառու, եւ կրքստեաց հայր խընամոտ,
Եւ սրբին կոռով ըզհուր, վառեք յալիս գրուիս հերապանն:

Գու ճվ Հայր, կառեղ Իսրայէլեան, յափրժեսակեալ յանկարծ ի մենջ,
Յն դիմես ի մուսլ երկրէ շաղեալ իրոյս փողփողեցէջ,
Ո՞ւր քոյինդ Եղիսեոս, ո՞ւր Մովսիսին յաջորդ Յեսու,
Ո՞ւմ քացե եւ Աղաւնիս գրեթանոյն շիղ քոյինատենջ...

Այո, շիղ ի բերանին դարձ ի սպանդ էջմիածնի
Աղանեակս առնէր Նոյեան փութալ ի գիրկսդ հայրենի.
Սասանեալ եւ սրբաբեկ արդ առ ափամբ Սենեայ մընչէ,
Գուժկան՝ ո՛չ աւեսաբեր կացեալ. աւնդ, Հայասանի:

Առ այժմիկ հուպ դու էին կաս արքոռոյ վեհ Դիսապէտ.
Քաղցր ակնարկեա ի Գահ քոյին, տուր պայազատ զոք քեզ հանգիտ.
Շող լուսոյն բորբ ծագեցե ի պաշտէլին Իջման տեղի,
Եւ Ներսիսեան քե ո՛չ անուամբ՝ հոգւով քացի մեզ Հայրապէտ:

Յայնժամ սուգ ի ցընծութիւն դարձցի ազգիս բորգոմական,
Հօտք եւ հովիւք ըզքինդ քացեն խուռն ի գալիքս սրբութեան
Երդնուլ զուխս սրբանուէր քու՛մ յաջորդին արժանաւոր,
Կալ անասան ի քոյդ հաւատ, ի յոյս ու ի սէր եղբայրական»:

Այս մեծահոշակ կաթողիկոսի արտաքին կենացն
ու գործոցը վերայ այսքան խօսելէն յետոյ, դառնամք
այժմ նորա ընտանեկան կենսագրութեանը:

Ներսէսը բնութեամբ բարեսիրտ, աշխատասէր, ծանր
եւ խօսքի տէր մարդ էր. իւր գլխաւոր գործերը անձամբ
կանէր, եւ ամէն բանի մէջ զարմանալի անվեհերութիւն
կցուցընէր:

Հասակը միջակ էր, մարմինը նիհար, աչքերը սեւ
ու վառվռուն, դէմքը սուրբ ու պատկառելի, եւ իւր
ծանր ու մեղմ խօսակցութիւնը բնական ճարտասանու-
թեամբ զարդարուած:

Իրեն ասածն ու արածը լաւ հասկանալով եւ իւր
հայրապետական պարտաւորութիւնները անքուն գոր-
ծունէութեամբ կատարելով, չէր կարող համբերել եթէ
իւր կամքը, փափագն ու հրամանները ո՛ր եւ իցէ
պատճառով ուշացուին կատարուելու:

Հասարակաց բարւոյն եւ մասնաւորապէս Հայոց
ազգիս բարօրութեան վերայ ունեցած սէրն ու աշխա-
տանքը գերագոյն աստիճանի հասած էին:

Ո՛րքան որ իւրեանց պարտքն ու աստիճանը ճանաչող
եկեղեցականները վարձատրելու եւ քաջալերելու համար
առատ էր եւ յօծարափոյթ, նոյնքան եւս իւրեանց
կոչմանն անարժան հոգեւորականները պատժելու եւ
յանդիմանելու համար պատրաստի:

Ամէն մարդու խօսքի շուտով չէր հաւատար, բայց
եթէ քանի մի անգամ փորձելով ճշմարիտ ճանաչէր
զինքը, մեծ մտերմութեամբ ու սիրով կվարուէր հետը:

Իբրեւ Հայաստանցի՝ շատ հեւրասէր էր. եւ երբ
հեռաւոր տեղերէ Հայեր կերթային իրեն, ոչ միայն
սիրով կընդունէր զիրենք, այլ եւ վանքի պարսպին մէջ
առանձին սենեակ նշանակելով՝ կերակուր տալ կը-
պատուիրէր տնտեսին, եւ երբեմն եւս (ըստ արժա-
նաւորութեան անձին) սեղանակից կանէր իրեն:

Երբ ո՛ր եւ իցէ առաջնորդէ կամ Կոնստանտնուպոլիսի
այնպիսի լուր առնուր՝ որոյ հետեւանքը ազգութեան
աւօթ եւ նախատինք կընար բերել, գիշերներով քունը
չէր տաներ եւ խոր մտածութեանց մէջ կընկղմէր. այն
միջոցները սաստիկ նեղսիրտ կլինէր. բայց երբ իւր
մտերիմներէն մէկը քաղցրութեամբ հասկացընէր իրեն

որ իւր կենացը վնաս է այնքան մտածելը, իսկոյն իրեն արածը պակասութիւն ճանաչելով՝ « Ես Հայ ազգի կենաց վիճակը կարգաւորեցի, կասէր ժպտելով, բայց իմ կենաց վիճակը դեռ չկարողացայ կարգաւորել »:

Սովորութիւնն ունէր իւր սեպհական գրքերուն եւ ուրիշ բաներուն վերայ իւր ձեռքովը մակագրութիւն անել եւ ինչպէս կերելի նորերս գտնուած նորա մէկ պղնձէ կաղամարին (թանաքամանին) վերայ գրուած ոտանաւորէն, Ներսէս իւր մանկութեան ժամանակէն ունէր այդ սովորութիւնը: Կաղամարն այժմ իւր եղբորորդի Շահագիզեանց — Կամսարական Յարութիւն աղայի մօտն է, եւ վերան այս ոտանաւորս գրուած է.

ՆԵՐՍԷՍ ԴՊԻՐՍ ԱՇՏԱՐԱԿՅԻ,
ՀՈԳԵԻՈՐԴԻՍ ԳԱԼՈՒՍՏ ՊԵՏԻ,
ԱՌԻ ԱՐԴԵԱՄԲ ՄՍՐՄՆՈՅՍ ՇՆՈՂԻ
ՋԱՅՍ ԿԱՂԱՄԱՐՍ ՊԵՏԱՆԻ,
Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՄՆԵՍԹԻՆ
ԵՐԿԱՐԵԻՐԵՍԱԿ ԸՆԴ ՀԱՉԱՐԻՆ (ՈՄԼԷ = 1788):

Վերջապէս կմնայ մեզ յաւելցրնել, որ այս մեծագործ հայրապետին անուամբը՝ իրմէ զատ՝ չորս կաթողիկոսներ եղած են.

Առաջինը՝ Լուսաւորչի ցեղէն *սուրբն Ներսէս Մեծ*, որ մեր Արշակ Բ թագաւորին օրերը բոլոր նախարարաց հաւանութեամբը հայրապետական աթոռը նստաւ 364 թուականին, եւ ամենայն բարեկարգութեամբ Հայաստանը զարդարելէն ու քսան տարի ազգը կառավարելէն յետոյ 384-ին զոհ եղաւ մեր Պապ թագաւորի անիրաւ կամացը:

Երկրորդ Ներսէսը՝ Աշտարակեցի էր, որ 524-ին կաթողիկոս ընտրուեցաւ, ինը տարի ամենայն բարեմասնութեամբ պայծառացոյց Հայաստան եւ 533-ին վախճանեցաւ:

Երրորդը՝ որ ի սկզբան եպիսկոպոս էր Տայոց եւ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 640 թուականին՝ Հայաստանի մէջ շատ վանօրայք եւ եկեղեցիք կանգնելով՝ *Ներսէս Շինող* անուանեցաւ, եւ քսան տարի Լուսաւորչի աթոռը կառավարելէն յետոյ 660-ին մեռաւ:

Չորրորդ Ներսէսն էր Գրիգոր Պահլաւունցոյ փոքրիկ եղբայրը, որ իւր ոգելից եւ ազգու գրուածոց համար *Շնորհաշի* ասուեցաւ: Սա 1166-ին կաթողիկոս ընտրուելով՝ պայծառացոյց Հայաստան իւր շնորհազարդ, առաքինի եւ սուրբ վարքովը, եւ շատ *կոնդակներ* կամ *ընդհանրական րոքեր* գրեց եկեղեցականներուն եւ աշխարհականներուն, խորիմաստ *շարականներ* երգեց, ոտանաւոր բանիւք Հայոց *հաւանոս պատմութիւնն* ու *Յիսուս որդի* կոչուած ողբերգական եւ խրատական տաղաչափութիւնը գրեց, *Մասթոսի աւեսարանին մեկնորքիւնը* շարադրեց եւ այլն, եւ 1173 թուականին իւր 75-ամեակն հասակին վախճանեցաւ, եօթը տարի եւ չորս ամիս ազգը կառավարելէն վերջը:

Բայց թէ այս Հինգերորդ Ներսիսին ինչ ածական տալու է որ վայելուչ լինի իւր մեծագործութեանցը. — սորա՛ վերայ տակաւին խօսք չէ եղած, եւ կարծեմ լաւ կլինէր ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ անուանել զինքը. վասն զի Հայոց պատմութեան տեղեկութիւն ունեցող անձինքը դիւրաւ կհասկանան որ այս ածականը միայն Արամայ տրուած է, որ հրաման տուաւ իւր իշխանութեան տակ գտնուող ազգերուն « Ուսանել զիսոս եւ զլեզուս հայկական » (1). ուստի եւ իրաւամբ կարելի է *հայրենասէր* անուանել նաեւ այս մեծագործ հայրապետը, առաջինը այն պատճառաւ որ տակաւին իւր առաջնորդութեան օրէն Վրաստանի եւ նորա շրջակայ

(1) Խորենացի, Գիրք Ա, Գլ. ԺԳ.

տեղերը եկեղեցական դպրոցներ բանալով՝ վաթսուն հազար Հայ ժողովրդոց հայերէն խօսելուն պատճառ եղաւ, որ իրմէ յառաջ սովորաբար վրացերէն կխօսէին. եւ երկրորդը՝ որ քաղցր է անտարակոյս ամենայն Հայի, իւր անմահ դիւցազին՝ դարելու հնութեանէն գրեթէ մոռացուած անունը, թէ՛ նորա յաւիտենական փառացն արժանի Ներսիսի նման անձին երեւելովը վերածնել ու կենդանացընել, եւ թէ միանգամայն այս հայրապետական փառքով ու պատուով պսակուած վեղարին տակը փայլող հոգեւոր Արամայ յիշատակը՝ Հայաստանի երախտագէտ որդւոց սրտին մէջ ոսկեղէն տառերով դրոշմել (¹):

ՅՈՂՂ. ՏԵՐ-ԱՅՐԱՆԱՄԵԱՆ.

(¹) Այս կենսագրութիւնը գրելու ժամանակ՝ ես այն երիտասարդին նմանեցայ, որ ձեռքը գոյնզգոյն ծաղիկներ բռնած՝ պարտեզ կմտնէ կանաչ տերեւներ փրցընելու. եւ իւր ծաղկանց շրջակայքը ղնելով՝ մէկ հաստատուն փունջ հիւսելու. վասն զի թեպէտ իմ յատկապէս այս մասին այլ եւ այլ տեղերէ խնդրած եւ ընդունած նամակները բաւական էին այս կենսագրութեանը, սակայն յօդուածս ասելի ճիշդ կերպով ասանդելու համար՝ աջքիս առաջեւը պահեցի „Կովկաս“ անունով հայ եւ ռուս լրագրաց քանի մի թերթերը, Պ. Նովոսելովի ռուսերէն գրուածքը (1858), „Ճոաքաղ“ ամսագիրը (1860) եւ այլն :